

BOEKBESPREKING *FILOSOFIE VAN HET KIJKEN*

DOOR HENK PROCEE

University of Twente, Studium Generale, P.O.Box 217, 7500 AE Enschede, The Netherlands.

Mieke Boon en Peter-Henk Steenhuis. 2009. (256 pagina's).

Filosofie van het kijken, kunst in ander perspectief.

Rotterdam: Lemniscaat.

ISBN 9789-0477-0028-9.

WAAR TECHNISCHE WETENSCHAP, WETENSCHAPSFILOSOFIE EN KUNST ELKAAR TREFFEN.

Peter-Henk Steenhuis is redacteur bij dagblad *Trouw*. Hij is begonnen op de kunstredactie en daarna overgegaan naar de redactie filosofie en religie. De manier waarop kunst werd benaderd en beoordeeld door kunstcritici sprak hem weinig aan, hij hoorde veel grote woorden maar kreeg naar zijn idee weinig begrip van kunst. In een interview met een filosoof waarin ze een schilderijtje bespraken merkte hij hoe interessant het kan zijn om vanuit die invalshoek te kijken. Dat inspireerde hem tot een project om samen met een filosoof met enige regelmaat naar een museum te gaan om uitgebreid een specifiek schilderij te bekijken. Dit project was niet gemakkelijk op poten te zetten. De meeste filosofen die hij hiervoor benaderde haakten af, zelfs filosofen die kunstfilosofie in hun takenpakket hadden zitten.

Verbazingwekkend is dat misschien niet, want deze filosofen zijn, zoals de meesten van hen, *lezers* en geen kijkers. Zij lezen wat Aristoteles over kunst heeft gezegd, wat Plato, wat Kant, hoe het postmodernisme met kunst omgaat, maar zelf kijken is voor hen een heel ander, meer vrijetijds, genre. Uiteindelijk vond hij in de persoon van Mieke Boon een filosoof die het aandurfde met hem in zee te gaan. Met z'n tweeën zijn ze vele malen naar musea geweest en van hun kijktochten werden verslagen in *Trouw* gepubliceerd. Deze zijn verder uitgewerkt en in dit kijk- en leesboek terecht gekomen.

Mieke Boon is als filosoof verbonden aan de Universiteit Twente. Zij is in de chemische technologie gepromoveerd en heeft daarin baanbrekend onderzoek gedaan. Daarnaast heeft ze filosofie gestudeerd. Binnen haar huidige vakgebied werd haar al vrij spoedig een prestigieuze VIDI-beurs van het NWO toegekend om onderzoek te doen naar filosofie van de technische wetenschappen. In deze achtergrond zit harde toegepaste wetenschap en alles behalve kunst, zo lijkt het. Dit roept drie vragen op. De eerste is of de tegenstelling tussen hard en zacht wel zo scherp is als vaak wordt aangenomen. De tweede wat toepassing of het bijvoeglijk naamwoord 'toegepast' bij wetenschap inhoudt. De derde wat dat alles met kijken te maken heeft.

Ik begin met de middelste vraag en pak dan de andere twee mee. Technologie wordt vaak gezien als het toepassen van fundamentele kennis op concrete situaties. De natuurwetten zijn gegeven en de omstandigheden moeten ingevuld worden om het gewenste resultaat te krijgen. Dit beeld is buitengewoon dominant en levert vele ingenieurs ook een zeker minderwaardigheidscomplex op. In het werk van Mieke Boon wordt deze hiërarchie bestreden – het is regelmatig wetenschappelijk werk van buitengewoon hoog niveau dat door technische

wetenschappers wordt verricht. Volgens haar zit in onderzoek doen een eigenheid die anders is dan het dominante beeld suggereert. Technologen maar ook fundamentele wetenschappers moeten veel meer doen dan toepassen, zij moeten allerlei elementen combineren om er een kloppend geheel van te maken. Dat vereist onder meer een scherpzinnig kijken. En hier komt het hoofdthema van het boek terug. Het met elkaar kloppend maken van heterogene elementen maakt ook dat vernieuwend technologisch onderzoek niet een automatisch toepassen is van al gegeven kennis, het is een bijzondere activiteit die veel intelligentie vergt. Waarschijnlijk ligt hier ook de verklaring voor de durf om een project als kijken naar kunst aan te gaan. De meeste filosofen blijven het liefst zitten in hun fundamentele beschouwingen en hebben nooit de neiging om te onderzoeken wat dat bij een specifiek kunstwerk betekent. Die vaardigheid hebben ze zich nooit eigen gemaakt of hoeven maken vanuit een door hen zelf beleefde vergelijkbare hiërarchie tussen filosofie en werkelijkheid.

Om het denken van Boon te karakteriseren leen ik een term uit de informatica. De term *interface*. Interface is een term die dankzij de opkomst van de computers haar bekendheid heeft gekregen. Een interface is in de informatica een intermediair waarmee twee systemen met elkaar communiceren. Een beeldscherm is een voorbeeld van een interface tussen een computer en een gebruiker; het draagt de digitale informatie van de computer over in tekstuele of grafische vorm. Voor de besturing van de computer door de gebruiker is ook een interface nodig: meestal is dit een toetsenbord in combinatie met een muis. Zo is de informatie die voor een mens begrijpelijk is (bijvoorbeeld woorden en beelden) niet hetzelfde als de informatie van een computer (enen en nullen). Een interface zet informatie van het ene systeem om in begrijpelijke en herkenbare informatie van een ander systeem. De keuze van het woord 'systeem' laat al zien dat interface niet alleen geldt voor mens-computer communicatie. Zo is er ook een interface nodig voor communicatie tussen twee computeronderdelen. Maar de notie interface gaat ook op tussen mensen. Mensen die niet dezelfde taal spreken maken soms gebruik van een tolk. Mensen die wel dezelfde taal spreken maken soms gebruik van een therapeut.

Voor Mieke Boon, hoewel ze het zelf nergens zo noemt, zou de notie 'interface' wel eens het leidende beginsel kunnen zijn in het werken in de chemische technologie, het kijken naar kunst, en de filosofie. Wat het laatste betreft zijn haar belangrijkste inspiratiebronnen de grootmeesters van de interface: Kant en Plessner. Kant die de kennistheorie op een nieuwe leest heeft geschoeid, niet door het kennen een afspiegeling te laten zijn van de werkelijkheid, maar door het te positioneren als een actieve tussenvorm waarin kenvermogen en werkelijkheid op elkaar afgestemd worden. Plessner, de bioloog en wijsgerig antropoloog, die de mens karakteriseert als een zich verhouden tot zijn omgeving waarvan hij zelf deel uitmaakt, niet als een ultieme bastion van zijn. Voor hem zijn mensen knooppunten in allerlei typen interacties, met het lichaam, met hun psyche, met de techniek, met hun cultuur. En waar deze filosofen vaak rijkelijk abstract blijven, put zij ook sterk uit het werk van Charles Taylor die in zijn boek *Sources of the Self* een aantal belangrijke culturele interfaces heeft opgespoord en uitgewerkt (protestantisme, verlichting en romantiek).

Via de notie *interface* komen wijsgerige antropologie, kennisleer en wetenschapsfilosofie bij elkaar. Hoe is vanuit dat uitgangspunt *Filosofie van het kijken* te beschouwen? Ik zie daar verschillende lagen in het kijken terugkomen, te weten: feitelijk waarnemen, interpreteren, en reflecteren.

Feitelijk waarnemen is veel moeilijker dan mensen denken, als gevolg van de interfaces waarmee ze zowel gezegend als behept zijn. Gemiddeld staat iemand negen seconden voor een schilderij stil. Vergelijk dat eens met de tijd die aan het lezen van een boek wordt besteed.

Hoe kan je dat waarnemen oefenen? Dat is één laag van dat boek. Behulpzaam daarvoor is de waarnemingstheorie van Francis Bacon, die in het boek ook uitgebreid aan de orde komt. Bacon analyseert een groot aantal hindernissen die onbevangen waarnemen in de weg staan, zijn bekende idolen van de grot, de stam, het theater, de markt. Allemaal interfaces, die tussen het waargenomen en de waarnemer gaan staan. Probeer ze te doorgronden en weg ermee, zo luidt zijn advies. Boon neemt deze benadering alleen voor het eerste deel over. Daartoe geeft ze een aantal eenvoudige aanwijzingen, die helpen om de eigen interpretaties op te schorten en aandacht te besteden aan het kunstwerk zelf (zoals: waar zitten de diagonalen, welke tijd van de dag was het). Op zich zijn deze aanwijzingen al heel behulpzaam. Vervolgens adviseert ze kennis te nemen van kunsthistorische gegevens, want daarmee kom je veel meer te weten over plaats, tijd en context van een schilderij. Vervolgens richt ze zich op de interpretaties. Niet alleen de vraag wat het schilderij betekent komt dan aan de orde, maar ook vanuit welke betekeniskaders het wordt benaderd. Dat laatste leidt tot zelfonderzoek. Een zelfonderzoek dat op gespannen voet staat met een motief dat sinds de Romantiek opgeld doet. Het kijken naar kunst is niet, zoals daar, onmiddellijk geraakt worden (soms wel, maar vaker niet), maar meestal hard werken. In het kijken naar kunst komt niet alleen het kunstwerk tot leven, maar ook de eigen manier van kijken– en dat kan confronterend zijn. Haar strategie is niet de interpretatieschema's te verwijderen maar om er beter zicht op te krijgen. In termen van Gadamer zou je kunnen zeggen dat het Boon niet gaat om het doen van verdwijnen van *Vor-urteile*, maar om ze te begrijpen en kwalitatief betere te ontwikkelen. Daarmee komen we bij de derde laag, die van de reflectie, terecht. Daar wordt nagedacht over onze interfaces, hoe ze ontstaan zijn, hoe ze samenhangen, welke inconsistenties ze vertonen, enzovoorts. In feite is dat een onderzoek naar hoe we geworteld zijn in een lange intellectuele cultuur, die ons meer bepaald heeft dan we vaak voor lief willen nemen.

Dit alles betekent dat het boek meerdere interfaces bevat. Zo wordt filosofie verhelderd door kunst. De kennistheorie van Kant wordt aan het werk van Rembrandt helder gemaakt; het ethische denken van Levinas aan de hand van een world press foto. Omgekeerd worden schilderijen toegankelijk gemaakt door filosofie. De schok die het werk van Lucian Freud teweeg brengt, maakt het denken van Plessner helder; de metafysische gestrengheid van Piet Mondriaan maakt een ander lastig deel van Kant inzichtelijk. Daarnaast wijst dit boek op oude en nieuwe interpretatiekaders waarmee mensen de wereld benaderen, naast metafysica, ook ethiek, kennistheorie, sociale filosofie, religie en antropologie.

Afhankelijk van de interpretatiekaders waarover iemand beschikt zal het verwerken van het boek verschillend zijn, al zal er, wil het boek voor de auteurs geslaagd zijn, daaraan door het lezen en kijken iets moeten gaan veranderen. Een kunsthistoricus zal het op een specifieke manier lezen, een kunstliefhebber anders, iemand die vindt dat hij (meestal hij) eigenlijk iets van kunst moet weten nog weer anders. Ikzelf heb het al filosoof gelezen. En ben onder de indruk geraakt van wat er allemaal bij elkaar is gebracht en 'kloppend' gemaakt. En vanuit dat diepere gezichtspunt is het waarschijnlijk niet zo'n grote stap om van chemische technologie bij kunst terecht te komen.

Voor de minder technisch ingestelde, zelfs door de Romantiek beïnvloede, medemens zou ik in plaats van 'interface' een aan Goethe toegeschreven uitspraak willen citeren: *Schon das Sehen ist Theorie*. Deze uitspraak bevat een diepe grond van waarheid. Inderdaad, kijken is een ordende activiteit, waarin interpretaties een grote rol spelen. Het is niet een puur passief ondergaan. Wie dat aan den lijve wil ervaren, kan in dit boek terecht door te lezen en te kijken.